

OD KRIVIČNOG ZAKONA DO MEMORANDUMA

UPOTREBE POJMA „GENOCID“ U KOMUNISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

*Xavier Bougarel*¹

REZIME

Tokom osamdesetih godina u Jugoslaviji, sećanja na Drugi svetski rat su bila instrumentalizovana kako bi hranila uzajamne strahove i mržnje. Takođe je poznato da su u isto vreme, srpski nacionalisti kvalifikovali kao „genocid“ ne samo pokolje počinjene od strane hrvatskih ustaša između 1941-1945, već i situaciju u kojoj se nalazila srpska populacija na Kosovu. Takva politička instrumentalizacija termina genocid ne može biti pravilno shvaćena bez osvrta na njegove definicije i primene u toku prethodnih decenija. Takva perspektiva omogućuje ne samo da tačnije identifikujemo poreklo određenih semantičkih nepreciznosti, već i da sagledamo kako se u jugoslovenskom slučaju artikuliše pravna i historiografska logika, kao i istorijske procese svojstvene jugoslovenskom prostoru i one zajedničke celom evropskom kontinentu. U tekstu se najpre analizira pravna definiciju pojma genocid korišćenu od strane jugoslovenskih vlasti u prvoj posleratnoj deceniji, zatim upotreba ovog pojma od strane Vladimira Dedijera i njegovog Odbora za istraživanje građe o genocidu nad srpskim i drugim narodima Jugoslavije, a potom i njegova upotrebu od strane određenih predstavnika Srpske pravoslavne crkve. Na kraju, ovaj tekst se bavi generalizacijom upotrebe ovog pojma u okviru srpskih nacionalističkih krugova krajem osamdesetih godina.

KLJUČNE REČI: nacionalizam, sećanje na Drugi svetski rat, genocid, Vladimir Dedijer, Srpska pravoslavna crkva

Opšte je poznato da su, u Jugoslaviji osamdesetih godina, sećanja na Drugi svetski rat bila instrumentalizovana kako bi hranila uzajamne strahove i mržnje. Takođe je poznato da su u isto vreme, srpski nacionalisti

1 Ksavije Bugarel je istraživač u Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), Paris

kvalifikovali kao „genocid“ ne samo pokolje počinjene od strane hrvatskih ustaša između 1941-1945, već i situaciju u kojoj se nalazila srpska populacija na Kosovu.

Međutim, takva politička instrumentalizacija pojma „genocid“ ne može biti shvaćena bez osvrta na njegove definicije i upotrebe tokom prethodnih decenija. Takva perspektiva omogućuje ne samo da tačnije identifikujemo poreklo određenih semantičkih nepreciznosti, već i da sagledamo kako se u jugoslovenskom slučaju artikuliše pravna i istoriografska logika, kao i istorijske procese svojstvene jugoslovenskom prostoru i one zajedničke celom evropskom kontinentu.

U ovom tekstu ćemo prvo analizirati odnose između pojmova „ratni zločin“ i „genocid“ u zvaničnom diskursu jugoslovenskih vlasti. Zatim ćemo se osvrnuti na upotrebu pojma „genocid“ kod određenog broja srpskih aktera počev od sedamdesetih, a na kraju ćemo se baviti njegovom generalizacijom krajem osamdesetih.

PARADOKS ZVANIČNOG DISKURSA: ŠIROKA DEFINICIJA ZA OGRANIČENU UPOTREBU

Prema najozbiljnijim procenama, Drugi svetski rat je odneo više od milion žrtava na jugoslovenskom prostoru, što je skoro 6% od ukupne populacije, a najpogođenije grupe bile su one koje su bile predmet politike istrebljenja ili represalija visokog stepena, to jest Jevreji (74% ubijene jevrejske populacije) i, među južnoslovenskim nacijama, Muslimani (8,1%) i Srbi (7,3%)². Dakle, da bi se razumeo način na koji će komunistička Jugoslavija upotrebljavati pojmove *ratni zločin* i *genocid*, treba imati na umu ekstremnu brutalnost rata u ovom delu Evrope. Sa jedne strane, borbe između okupacionih sila, lokalnih kvislinških formacija, komunističkih partizana i antikomunističkih pokreta otpora su praćene brojnim represalijama. Najpoznatiji primer je streljanje hiljade talaca od strane nemačke vojske u Kragujevcu (Srbija) u oktobru 1941. Sa druge strane, nemačkoj težnji da istrebi jevrejsku i romsku populaciju ili da germanizuje Sloveniju proterujući slovenačku populaciju, dodaju se i drugi lokalni projekti, kao na primer onaj hrvatskih ustaša da očiste Nezavisnu državu Hrvatsku (NDH) od srpske populacije, i onaj srpskih četnika da stvore „homogenu Srbiju“. Koncentracioni logor Jasenovac, u kome je

2 Vidi Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, Jugoslovensko viktimološko društvo, 1989, str. 74. Procenat ubijene jevrejske populacije je izračunat na osnovu podataka koje je obezbedio Vladimir Žerjavić. Treba reći da su u Bosni i Hercegovini Srbi bili proporcionalno više pogođeni (11,9%) nego Muslimani (7,5%).

ubijeno između 60.000 i 100.000 ljudi, od čega većina Srba³, ostaje glavni simbol ustaške politike, isto kao što pokolji muslimanske populacije u istočnoj Bosni simbolizuju politiku četničkog pokreta. Posle pobeđe u ratu, Komunistička partija Jugoslavije se razračunava sa svojim protivnicima pre svega upotrebom sličnih nasilnih metoda, kao što ilustruju pokolj nekoliko desetina hiljada hrvatskih vojnika i civila maja 1945. u Blajburgu (na slovensko-austrijskoj granici) i proterivanje nemačke i italijanske manjine.

Ovakvu brutalnost rata delimično objašnjava zašto 1949. Godine Albert Vajs, predstavnik Jugoslavije u Ninberškom procesu, piše da „su juče vršili nad našim (jugoslovenskim) narodima masovna genocidna dela, pored nemačkih fašista, još i italijanski, mađarski, austrijski fašisti, a isto tako i ustaški i četnički zločinci“. Upotreba pojma „genocid“ se, dakle, prema ovom autoru, ne ograničava samo na istrebljenje Jevreja. Ali ova formulacija takođe pokazuje političku težnju za afirmacijom zajedničke sudbine južnoslovenskih naroda, i težnju da se izjednače svi zločini počinjeni od strane okupatora i lokalnih „kvislinga“. U istom članku⁴, Vajs analizira debate koje su vođene 1948. godine prilikom usvajanja Konvencije UN-a o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. U tom kontekstu, on priznaje da su nacistički zločini nešto novo i neuporedivo, ali ipak procenjuje da je „genocid u stvari nova reč za pojam koji nije nepoznat u istoriji čovečanstva“, uzimajući za primere istrebljenje američkih Indijanaca, kolonijalna zverstva, pogrome carističke Rusije i pokolj Jermena od strane Osmanlija. Uz opšte odobravanje definicije koja je data od strane Konvencije UN-a, on ipak smatra da „genocid u užem smislu znači fizičko i biološko uništenje određene grupe, ali u širem smislu genocid je i sistematsko nasilno uništavanje osnovnih kulturnih dobara grupe, čak ako se ona fizički direktno ne istrebljuje“. Vajs žali što Konvencija UN-a „ne obuhvata pojam genocida protiv kulture“, jer je „prošlost isuviše dokazala postojanje i sve opasnosti te vrste genocida“, i time se pridružuje stanovištu koje su u to vreme podržavale sve komunističke zemlje⁵.

3 Videti Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941-1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, Biblioteka Kameni cvijet, 2003) p. 116-123.

4 Albert Vajs, *Zločin genocida u međunarodnom pravu*, Međunarodni problemi, god. I, br. 1, april 1949, str. 55-82.

5 Vidi Johannes Morsink, „Cultural Genocide, the Universal Declaration and Minority Rights“, *Human Rights Quarterly*, god. XXI, br. 4, novembar 1999, str. 1009-1060. O poziciji jugoslovenske delegacije tokom debata o Konvenciji iz 1948, vidi takođe Matthew Lippman, „The 1948 Convention on the Prevention and the Punishment of the Crime of Genocide : Forty-Five Years Later“, *Temple International and Comparative Law Journal*, god. VIII, br. 1, proleće 1994, str. 1-84. Zahvaljujem se Christianu Moeu i Wibke Timmermanu što su mi ukazali na ove članke.

Angažman jugoslovenskih vlasti u prilog prihvatanja široke definicije genocida ne završava se 1948. godine. Komunistička Jugoslavija ratifikuje Konvenciju UN-a 1950, i naredne godine uvodi genocid u svoj krivični zakon. Tako, član 124 novog jugoslovenskog krivičnog zakona definiše genocid na sledeći način:

„Ko u nameri da potpuno ili delimično uništi neku nacionalnu, etničku, rasnu ili versku grupu, vrši ubistva ili teške povrede tela ili vrši teško narušavanje fizičkog ili duševnog zdravlja članova grupa ili prisilno raseljavanje stanovništva, ili stavi grupu u takve životne uslove koji dovode do potpunog ili delimičnog istrebljenja grupe, ili primeni mere kojima se sprečava rađanje između pripadnika grupe, ili vrši prisilno preseljenje dece u drugu grupu, kazniće se strogim zatvorom najmanje pet godina ili smrtnom kaznom⁶.“

Ova definicija genocida je u najvećem delu inspirisana definicijom datom u članu 2 Konvencije UN-a, ali sadrži i nekoliko razlika. Najznačajnije razlike odnose se na prisilno raseljavanje stanovništva, koje član 124 spominje kao mogući oblik genocida, i one vezane za stanovište da istrebljenje grupe usled izloženosti određenim životnim uslovima, ne podrazumeva samo izloženost nepodnošljivim fizičkim uslovima. Na taj način otvaraju se vrata pojmu „kulturni genocid“. Sa druge strane, kako beleži Vladan Vasiljević⁷, krivično pravo Jugoslavije ne dodeljuje stvarnu pravnu vrednost pojmu „zločin protiv čovečnosti“: Član 124 je uključen u poglavlje pod naslovom „Krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava“, ali se članovi koji slede odnose na ratne zločine protiv civila (član 125), protiv ranjenih i bolesnih (član 126) i protiv ratnih zarobljenika (član 127), i predviđaju kazne identičnim onima u članu 124. U jugoslovenskom krivičnom pravu dominantan pojam ostaje ratni zločin, kako to potvrđuje i pravna praksa.

Naime, volja jugoslovenskih vlasti da promovišu širu definiciju pojma „genocida“ je zapravo, u suprotnosti sa njegovim potpunim odsustvom u jugoslovenskoj pravnoj praksi. Naravno, ovo je pre svega zbog činjenice da je većina procesa ratnih zločina vršena između 1945. i 1948, i da se na njih primenjuje zakon o krivičnim delima protiv naroda i države usvojen u aprilu 1945. U tom zakonu, dva centralna pojma su „izdaja“ i „ratni zločin“: oni se na primer mogu naći 1946. u procesu protiv Draže Mihailovića, bivšeg glavnog komandanta četničkog pokreta, optužen, između ostalog,

6 Član citiran u Aleksandar Levi, „Krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava iz aspekta jugoslovenskog zakonodavstva“, *Jevrejski almanah*, god. X-XI, 1963/1964, str. 103-128. Krivični zakon iz 1976. uzima ovu definiciju genocida u svom članu 141, ali razlikuje davoce naređenja i izvršioce.

7 Vladan Vasiljević, *Zločin i odgovornost. Ogljed o međunarodnom krivičnom pravu i raspadu Jugoslavije*, Beograd, Erinije, 1995, str. 70.

da je saradivao sa okupacionim silama i da je „izdavao naređenja svojim komandantima da uništavaju Muslimane (koje je on nazivao Turcima) i Hrvate (koje je on izjednačavao sa ustašama)“⁸. Ovaj proces u punom svetlu pokazuje da jugoslovensko vojno pravosuđe na isti nivo stavlja ubistva ratnih zarobljenika i pokolje civila, pa specifičnost ovih poslednjih ostaje ili zanemarena ili namerno prećutana. Odsustvo ovog razlikovanja može objasniti zašto jugoslovenski sudovi nastavljaju da se oslanjaju na istu definiciju ratnog zločina i u presudama ratnih zločina u procesima nakon 1951. godine⁹. Na isti način, 1951. godine jugoslovenske vlasti upotrebljavaju kvalifikaciju „zločin“ kako bi od američkog pravosuđa zahtevali ekstradiciju Andrije Artukovića, bivšeg ministra unutrašnjih poslova NDH i, kao takvog, odgovornog za deportaciju jevrejske, romske i srpske populacije. Samo ta kvalifikacija je u skladu sa konvencijom o ekstradiciji potpisanom 1901. godine između SAD i Srbije. Pitanja koja se pojavljuju u vezi sa validnošću ove konvencije i „političkom“ prirodom zločina za koje se tereti Artuković, pokreću dugu pravnu borbu, koja na kraju dovodi do odbijanja zahteva za ekstradiciju 1959. godine.

Sa druge strane, kako konstatuje Wolfgang Hepken (*Wolfgang Höpken*), zvanična posleratna historiografija dodeljuje samo sekundarno mesto zločinima iz Drugog svetskog rata: „Zvanično sećanje na rat je ponudilo društvu jednu sliku koja je učinila mogućim da se u određenoj meri prećute bolna iskustva građanskog rata. Ono je prebacivalo krivicu i odgovornost na politički marginalizovanog „klasnog neprijatelja“ i čak oslobodilo društvo od suočavanja sa prošlošću – to je bila ponuda u cilju integracije, koja je očigledno bivala široko prihvaćena u društvu“¹⁰. Zvanična historiografija ne prećutkuje u potpunosti zločine iz Drugog svetskog rata: jedino oni koji su počinjeni od strane partizana ostaju tabu tema, dok se oni koje su počinili njihovi protivnici ističu, pa čak i preuveličavaju. Na primer, zvanični broj od 700.000 žrtava samo u logoru Jasenovac služi, između ostalog, da pruži potporu ukupnom broju žrtava od 1.700.000, na osnovu kog komunistička Jugoslavija utemeljuje svoj zahtev za reparaciju Nemačkoj. Ali jugoslovenski istoričari insistiraju na ideološkim dimenzijama rata više nego na njegovim etničkim dimenzijama, i na heroizmu boraca radije nego na

8 *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom* (reprint), Beograd, Multinacionalni fond kulture Beograd, 2005, str. 38.

9 U zborniku dokumenata objavljenom 1997, Mustafa Bisić citira više presuda donetih pedesetih i šezdesetih godina na osnovu člana 125, ali nijednu koja se oslanja na član 124. Vidi Mustafa Bisić, *Ratni zločin i genocid (zbirka pravnih dokumenata i sudska praksa)*, Sarajevo, ZAP Biblioteka, 1997, str. 167-170.

10 Wolfgang Höpken, „Kriegserinnerung und Kriegsverarbeitung auf dem Balkan. Zum kulturellen Umgang mit Kriegserfahrungen in Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert“, *Südosteuropa-Mitteilungen*, god. XLI, br. 4, 2001, str. 371-389, str. 386.

patnjama civila. Takođe, u izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*, koje se pojavljuje u prvim posleratnim decenijama, pod odredicom „Jasenovac“ piše: „u jasenovački logor odvođeni su 1941-45. antifašisti Srbi i Hrvati, zatim Jevreji i Cigani“¹¹. Rasna dimenzija ustaške politike ostaje dakle u drugom planu. Na isti način, jugoslovenski istoričari se trude da sva nasilja masovnog karaktera postave na isti nivo. *Enciklopedija Jugoslavije* navodi da „teror četnika nad narodom, po žestini i svireposti, ne zaostaje za terorom i zločinima koje su u našoj zemlji izvršili fašistički okupatori“¹². Na posletku, upotrebljena terminologija je nasleđena iz ratnog vremena i posleratnih procesa („pokolj“, „zločin“, „istrebljenje“, itd.), a ne iz Konvencije UN-a. Odsustvo pojma „genocid“ u zvaničnoj historiografiji Drugog svetskog rata otuda i nije iznenađenje. *Enciklopedija Jugoslavije* ne uključuje odrednicu „Genocid“, a odrednica „Jevreji u Jugoslaviji“ ukazuje, bez drugog komentara da je „od 76.000 Jevreja u predratnoj Jugoslaviji, 60.000 ubijeno u logorima i izvan njih“¹³. Trebalo je sačekati 1980. godinu kako bi Savez jevrejskih opština Jugoslavije objavio knjigu pod naslovom *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*¹⁴.

EMIGRACIJA, AKADEMICI I SVEŠTENSTVO: O POREKLU SRPSKOG DISKURSA O GENOCIDU

Kad jugoslovenske vlasti negoduju na upotrebu pojma „genocid“, srpska dijaspora ga odmah prigrabi: na podsticaj vladike Nikolaja Velimirovića, srpske organizacije u Sjedinjenim američkim državama se mobilišu kako bi postigle priznanje ustaškog genocida. 1950. godine upućuju Ujedinjenim nacijama *Memorandum o zločinima genocida počinjenim protiv srpskog naroda od strane vlade „Nezavisne države Hrvatske“ tokom Drugog svetskog rata*¹⁵. U godinama koje slede, srpske emigrantske organizacije, zajedno sa jevrejskim organizacijama, zalažu se da američke vlasti ratifikuju Konvenciju UN-a¹⁶. Ovo rano korišćenje pojma „genocid“ od strane

11 „Jasenovac“, u *Enciklopedija Jugoslavije – knjiga IV (Hil-Jugos)*, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, 1960, str. 467.

12 „Četnici u drugom svetskom ratu“, u *Enciklopedija Jugoslavije – knjiga II (Bosna-Dio)*, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, 1956, str. 572-587, str. 580.

13 „Jevreji u Jugoslaviji“, u *Enciklopedija Jugoslavije – knjiga IV (Hil-Jugos)*, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, 1960, str. 488-491, str. 491.

14 Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

15 Vjekoslav Perica, *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford, Oxford University Press, 2002, str. 29.

16 Binoy Kampmark, „Shaping the Holocaust: The Final Solution in US Political Discourses on the Genocide Convention 1948-1956“, *Journal of Genocide Research*, god. VII, br. 1, mart

srpske dijaspore delimično objašnjava njegovu pojavu u Srbiji osamdesetih godina, naročito od strane određenih predstavnika Srpske pravoslavne crkve. Ali upotreba pojma „genocid“ u srpskom historiografskom i političkom rečniku mora se takođe posmatrati i u svetlu opšte revizije sećanja na Drugi svetski rat koja se dešavaju na celom evropskom kontinentu.

Od šezdesetih godina pitanje civilnih žrtava rata zapravo dobija sve veći značaj u sećanjima i komemoracijama Drugog svetskog rata. Ajhmanov proces 1961. godine bez sumnje igra važnu ulogu u toj evoluciji: prema Emilu Kerenjiju, „termini koji se najčešće povezuju sa holokaustom, kao što su Aušvic, logori smrti, krematorijumi, „konačno rešenje“, šest miliona, i ostali koje danas uzimamo zdravo za gotovo, ulaze u uporebu u javnoj sferi Jugoslavije tek posle hapšenja Adolfa Ajhmana i povećanog broja reportaža o njegovom slučaju“¹⁷. Ajhmanov proces ima utoliko više odjeka u Jugoslaviji ukoliko jugoslovenske vlasti pokušavaju da se oslanjaju upravo na njega kako bi obnovili svoj zahtev za ekstradiciju Artukovića. Takođe, zahtevi upućeni Nemačkoj 1964. i 1965. godine da izglasa nezastarivost ratnih zločina, podstiču među jugoslovenskim pravnicima neočekivan interes za pitanja ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti. U jugoslovenskom slučaju, međutim, ponovno otkriće civilnih žrtava u vezi je s popisom žrtava rata koji Savezni institut za statistiku pokreće 1964. godine. Sa ciljem da opravda zahteve za reparaciju upućene Nemačkoj, ovaj popis uspeva da utvrdi „samo“ 597.323 civilne i vojne žrtve, dok je zvanični broj 1.706.000 mrtvih. Sam Savezni institut za statistiku navodi da ovaj popis obuhvata samo 56 do 59% žrtava rata, i njegovi rezultati se drže u tajnosti sve do 1990. godine¹⁸. Na lokalnom nivou, međutim, on je idealna prilika da se prave spiskovi lokalnih žrtava na osnovu kojih se u narednim godinama i decenijama podižu brojni spomenici posvećeni „palim borcima“ i „žrtvama fašističkog terora“. Ova nova generacija spomenika uključuje spiskove imena žrtava, tako da je u multietničkim sredinama olakšano utvrđivanje njihove nacionalnosti i donošenje zaključaka o ponašanju i sudbini svake etničke zajednice za vreme rata¹⁹.

Takođe, od šezdesetih godina počinje da se ispoljava novi interes za koncentracione logore, što potvrđuje pojava više radova posvećenih ustaškim

2005, str. 85-100, str. 90.

17 Emil Kerenji, *Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of Identity in a Socialist State 1944-1974*, PhD dissertation, University of Michigan, 2008, str. 195.

18 Srđan Bogosavljević, „Nerasvetljeni genocid“, u Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd, Republika, 1996, str. 159-170.

19 O slučaju Srebrenice, videti Ger Duijzings, „Commemorating Srebrenica: Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia“, u Xavier Bougarel, Elissa Helms et Ger Duijzings (eds.), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, Aldershot, Ashgate, 2007, str. 141-166.

logorima²⁰, otporu u logorima²¹ i masivnim deportacijama srpske dece s Kozare u zapadnoj Bosni²². Tokom šezdesetih godina u Jasenovcu su sprovedene delimične ekshumacije masovnih grobnica, podignuti spomenik i muzej, a jugoslovenske vlasti učestvuju i u ceremonijama koje organizuju porodice žrtava i preživelih. Ovaj povećani interes za logore utiče na to da se 1982. godine pokretane važan istraživački projekat pod naslovom *Jugoslaveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u Drugom svetskom ratu*. Projekat vodi Institut za savremenu istoriju iz Beograda, a u njemu učestvuju istraživački instituti iz svih republika, u vreme kad se već širi jaz između srpskih i hrvatskih istoričara u tumačenju događaja iz Drugog svetskog rata²³. Od 25. do 27. oktobra 1989. godine, organizovana je velika konferencija u Jasenovcu, na kojoj se raspravljalo o napredovanju projekta, ali ona brzo postaje prostor za žustre rasprave između srpskih i hrvatskih istoričara, tako da raspad Jugoslavije dve godine kasnije, doprinosi obustavljanju ovog projekta²⁴.

Počev od šezdesetih godina, ponovno otkriće civilnih žrtava iz Drugog svetskog rata, pojačan interes za logore, rasepkanost sećanja i tumačenja Drugog svetskog rata po etničkim linijama predstavljaju faktore koji idu na ruku uvođenju pojma „genocid“ u srpski historiografski i politički rečnik. Ali to uvođenje u rečnik je, konkretno, i rezultat delatnosti nekih pojedinačnih i institucionalnih aktera. Centralna uloga pripada Vladimiru Dedijeru, istoričaru i članu Srpske akademije nauka i umetnosti²⁵, bivšem diplomati koji je u okviru jugoslovenske delegacije učestvovao u pregovorima u vezi sa Konvencijom UN. On 1966. godine postaje sekretar Raselovog suda, osnovanog od strane renomiranih intelektualaca kao što su Bertrand Rasel (*Bertrand Russell*) i Žan Pol Sartr (*Jean-Paul Sartre*), kako bi se „osudili“ ratni zločini u Vijetnamu. U ovom svojstvu, Dedijer igra važnu ulogu pri kvalifikaciji ovih zločina kao „genocida protiv vijetnamskog naroda“ 1967. godine. Takođe, 1976. godine on doprinosi osudi „kulturnog genocida“ čije

20 Videti na primer Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, Stvarnost, 1966.

21 Dušan Azanjac, Ivo Frol i Đorđe Nikolić (ur.), *Otpor u žicama: sećanja zatočenika*, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1969.

22 Dragoje Lukić, *Rat i djeca Kozare*, Beograd, Narodna knjiga, 1979.

23 Videti između ostalog Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961-1991*, Beograd, ISI, 2003, str. 203-373.

24 Institut za savremenu istoriju će, međutim, objaviti više monografija o pojedinačnim logorima u Jugoslaviji i inostranstvu.

25 Kako na jugoslovenskom prostoru, tako i širem sveta, Vladimir Dedijer je poznat po objavljivanju tekstova komunističkog disidenta Milovana Đilasa, 1953. godine i po pisanju kritičke biografije Maršala Tita 1981, ali mi se ovde nećemo baviti tim aspektima Dedijerovog rada.

su žrtve autohtoni narodi Latinske Amerike. U oba slučaja Raselov sud pribegava definiciji genocida koja je mnogo šira od one iz Konvencije UN, pa čak i dosta maglovita²⁶.

Dakle, nije iznenađujuće da je Dedijer prvi koji uvodi pojam „genocid“ u jugoslovensku istoriografiju. U Beogradu se 1972. godine pojavljuje *Istorija Jugoslavije*²⁷ koja podstiče brojne polemike, jer joj neki istoričari zameraju centralističku viziju jugoslovenske istorije. Zadužen za poglavlja koja pokrivaju XX vek, Dedijer piše povodom ustaške NDH da je ona „od Hitlera prihvatila i metode denacionalizacije drugih naroda, ne više samo putem asimilacije kulturnim genocidom, kako su to predlagali nacionalistički političari u ranjim epohama, nego nacionalizacijom teritorije, njenim temeljitim čišćenjem od svih pripadnika naroda osuđenih na uništenje, dakle čistim genocidom²⁸. On povodom četničkog pokreta procenjuje da je „desno krilo srpske buržoazije, na čelu s Dražom Mihailovićem i Milanom Nedićem, takođe primenjivalo hitlerovske koncepte genocida (čišćenje teritorija) nad Muslimanima i Hrvatima“²⁹. Na posletku, Dedijer ne ograničava pojam „genocid“ samo na Drugi svetski rat, već ga koristi i da bi kvalifikovao austrijsko-mađarsku politiku prema Srbima u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svetskog rata: prema njemu je „(austro-ugarska) namera genocida sprovedena sledećim zločinačkim radnjama: direktnim fizičkim istrebljenjem, prisilnom evakuacijom i koncentracionim logorima“³⁰. Dakle, Dedijer prihvata široku definiciju pojma „genocid“, koja pokazuje neke sličnosti sa definicijom koju je branila jugoslovenska delegacija tokom pregovora o Konvenciji UN-a.

Dedijerova upotreba pojma „genocid“ iz 1972. godine predstavlja usamljenu inicijativu bez izrazitijih posledica. Međutim, 1983. godine Dedijer u okviru Srpske akademije nauka i umetnosti osniva Odbor za istraživanje građe o genocidu nad srpskim i drugim narodima Jugoslavije u XX veku. Ovaj Odbor postavlja sebi za cilj istraživanje ne samo genocida protiv Srba u toku dva svetska rata, već i genocida nad Slovencima i Makedonacima u XX veku, genocida nad Muslimanima tokom Drugog svetskog rata, i „genocida na Kosovu od 1875. do 1987. godine“³¹. Članovi

26 O Raselovom sudu, videti Arthur Jay i Judith Apter Klinghoffer, *International Citizens' Tribunal*, New York, Palgrave, 2002.

27 Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, Prosveta, 1972.

28 Ibid., str. 467.

29 Ibid., str. 467.

30 Ibid., str. 395.

31 Vladimir Dedijer, „Uvod“, u Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944 : svedočanstva*, Beograd, Prosveta, 1990, str. 7-13.

ovog Odbora objavljuju ekskluzivne radove o sudbini Srba tokom Drugog svetskog rata, logoru Jasenovac, vezama NDH i Vatikana i organizuju dve konferencije - o Jasenovcu (novembar 1988) i o genocidu protiv Srba tokom Drugog svetskog rata (oktobar 1991). Aktivnosti ovog Odbora su obeležene naprasitim karakterom njegovog predsednika i stalnim sukobima sa vodećim ličnostima Akademije nauka i Saveza komunista, barem do dolaska Slobodana Miloševića na vlast u septembru 1987. godine. U junu 1989. godine, Dedijer mu upućuje pismo u kome mu se zahvaljuje jer je omogućio održavanje konferencije o Jasenovcu: „I tu imam Vama da se zahvalim. Ja Vas ne ocenjujem prema programima i planovima, nego vrlo praktično. Dinastija Stambolić mi je zabranila skup, a kada ste Vi došli na čelo Srbije, on je održan³².“

Očigledno, Odbor za istraživanje građe o genocidu igra važnu ulogu u uvođenju pojma „genocid“ u srpski politički i istoriografski rečnik. Tome doprinose i drugi akademici, poput Vasilija Krestića, koji 1986. objavljuje vrlo kontroverzan članak u kojem tvrdi da ustaški genocid vodi poreklo još iz XVII veka³³, ili Dimitrije Bogdanović, koji kao „genocid“ kvalifikuje nasilje Albanaca protiv Srba na kraju perioda otomanske vladavine³⁴. Zato ne čudi što se pojam „genocid“ konačno pojavljuje i u memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986. godine, u kome se evocira „fizički, politički, pravni i kulturni genocid nad srpskim stanovništvom Kosova i Metohije“³⁵, a ekonomske i političke prilike u Srbiji vidi kao rezultat jedne antisrpske „revanšističke politike“, koja za krajnju posledicu ima „genocid“ nad srpskim narodom³⁶.

Međutim, da bi se shvatio način na koji će se pojam genocida upotrebljavati ne samo u cilju kvalifikovanja prošlih zločina, već i da opiše tekuću sudbinu srpskog naroda i pretnje sa kojima se suočava, potrebno je u analizu uvesti još jednu kategoriju aktera, predstavnike Srpske pravoslavne crkve³⁷. Zapravo, nakon albanskih protesta i njihove represije na

32 Pismo citirano u Milo Gligorijević, „Bravar nije bio bolji“, u Milo Gligorijević, *Ratni radovi*, Beograd, Svečanik, 2002, str. 308-316, str. 315.

33 Vasilje Krestić, „O genezi genocida nad Srbima u NDH“, *Književne novine*, br. 716, 15 septembar 1986, str. 1-5.

34 Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd, Književne novine, 1989, str. 183-194.

35 Kosta Mihailović, Vasilje Krestić (ur.), *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts – Answers to Criticisms*, Belgrade: SANU, 1995, str. 128

36 Ibid., str. 125. Treba reći da su više akademika koji su učestvovali na izradi memoranduma bili članovi Odbora za istraživanje građe o genocidu (Pavle Ivić, Miloš Macura, Radovan Samardžić), isto kao i Dobrica Ćosić, od mnogih smatran „duhovnim ocem“ Memoranduma.

37 Pisci igraju takode važnu ulogu u reaktivaciji sećanja na pokolje Drugog svetskog rata, ali ne i na širenje samog pojma „genocid“. Videti između ostalog Jasna Dragović-Soso, *Saviours of the Nation. Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London, Hurst, 2002, str. 104-108.

Kosovu 1981. godine, naglo se pogoršavaju odnosi između albanskih i srpskih zajednica u autonomnoj pokrajini. Već 1982. godine dvadeset i jedan sveštenik potpisuje u glavnim novinama Srpske pravoslavne crkve protestno pismo protiv iseljavanja Srba sa Kosova, potvrđujući da „se nad srpskim narodom na Kosovu postepeno vrši planski smišljeni genocid“³⁸. Isti termin „genocid“ je ponovo upotrebljen 1985. godine u peticiji pokrenutoj od strane lidera pokreta Srba na Kosovu³⁹, i 1987. godine od strane sinoda Srpske pravoslavne crkve⁴⁰. U tom periodu, verska štampa sve češće evocira temu genocida, objavljujući, na primer, opširan feljton arhimandrita Atanasija Jevtića pod naslovom „*Od Kosova do Jadovna*“⁴¹, i kvalifikujući politiku baštine opštine Sarajevo kao „kulturni i vjerski genocid nad pravoslavnim Srbima Sarajeva“⁴². Paralelno, počev od 1984. godine, Srpska pravoslavna crkva organizuje godišnje hodočašće u Jasenovac, a 1990. i 1991. godine učestvuje u ceremonijama koje prate otvaranje masovnih grobnica iz Drugog svetskog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Tokom dve decenije, pojam „genocid“ se, dakle, postepeno, uvlačio u srpski politički i historiografski rečnik, a ovo širenje delimično odgovara evoluciji u ostatku Evrope. U srpskom slučaju, međutim, definicija ove reči se proširuje do te mere da pokriva potpuno raznovrsne događaje iz prošlosti i sadašnjosti, i služi kao pokriće za sve vrste istorijskih krivotvorina i političkih manipulacija. Glavni akteri ovakvog semantičkog skretanja su akademici Odbora za istraživanje građe o genocidu i neki sveštenici Srpske pravoslavne crkve. Širenje pojma „genocid“ i njegova politička instrumentalizacija ubrzavaju se od sredine osamdesetih godina, naročito posle dolaska Slobodana Miloševića na vlast 1987. godine, kad tematika genocida nad srpskim narodom okupira stranice visokotiražnih novina i televizijske ekrane. Dakle, krajem osamdesetih godina postaje jasno da diskursi o prošlim, trenutnim i budućim genocidima protiv srpskog naroda kao glavni cilj imaju doprinos nacionalističkoj mobilizaciji Srba, kako u Srbiji, tako i u susednim republikama, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ostaje da vidimo kakve su reakcije saveznih, hrvatskih i bosanskih vlasti prema ovakvoj instrumentalizaciji pojma „genocid“, i kako se on koristi (ili ne) u okviru hrvatske i muslimanske zajednice.

38 „Apel sveštenika – vlastima i svetom sinodu i saboru”, objavljeno u Radojica Barjaktarević, *Besane noći. Istina o srpskom pokretu*, Podgorica, Pobjeda, 1996, str. 23-30, str. 27.

39 „*Peticija 2016 građana Kosova i Metohije*”, data u *ibid.*, str. 31-35.

40 Citirano u Radmila Radić, „*Crkva i 'srpsko pitanje'*”, u Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata*, *op.cit.*, str. 267-304, str. 275.

41 *Novine Pravoslavlje* (1983), citirano prema Vjekoslav Perica, *Balkan Idols*, *op.cit.*, str. 125. Jadovno je ustaški koncentracioni logor u Hrvatskoj. Treba naglasiti da arhimandrit Atanasije Jevtić postaje 1990. član Odbora za istraživanje građe o genocidu.

42 *Novine Glas crkve* (1988), citirano prema Radmila Radić, „*Crkva i 'srpsko pitanje'*”, *op.cit.*, str. 280.

IZMEĐU ČUTANJA I OPONAŠANJA: PITANJE GENOCIDA U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI

Sredinom osamdesetih godina, tenzije između srpskih promotera pojma „genocid“ i saveznih vlasti ili vlasti susednih republika kristalizuju se oko dve afere koje imaju jake međunarodne dimenzije. To su proces Artukoviću i afera Valdhajm (*Waldheim*). Početkom osamdesetih godina, zapravo, američke vlasti obaveštavaju jugoslovenske da su one spremne da povoljno ocene novi zahtev za ekstradiciju Artukovića. Tako je zahtev ponovo podnet 1984. godine, i Artuković je izručen dve godine kasnije. Ali proces koji se odigrava u Zagrebu, aprila i maja 1986. godine, ne samo da ne predstavlja katarzičan trenutak u procesu srpsko-hrvatskog pomirenja, već izaziva žestoke polemike. Naime, iako optužnica pominje činjenicu da je Artuković „vršio genocid nad Srbima, Židovima, Romima“⁴³, njemu se sudi samo za ratni zločin protiv civilnog stanovništva (streljanje srpskih civila u oblasti Vrginmost, deportaciju i streljanje jevrejskih civila u Zagrebu) i ratni zločin nad ratnim zarobljenicima (streljanje partizana u oblasti Samobor). Tužilac naglašava da ga konvencija o ekstradiciji između Sjedinjenih država i Jugoslavije prisiljava da procesuiru Artukovića za tačno određene zločine, a ne za čitavu njegovu ulogu koju je imao kao ministar unutrašnjih poslova NDH⁴⁴. Činjenica da Artukoviću nije suđeno za genocid pokreće žestoke proteste u Srbiji. Članovi Odbora za istraživanje građe o genocidu smatraju da ovaj proces treba da bude jugoslovenski ekvivalent suđenju Ajhmanu⁴⁵, i optužuju hrvatske vlasti da odbijaju da se suoče sa ustaškom prošlošću. Na kraju, sud osuđuje Artukovića na smrtnu kaznu, ali on umire prirodnom smrću pre njenog izvršenja.

U isto vreme kada se proces Artuković odvija u Zagrebu, u martu 1986. izbija afera Valdhajm, posle objavljivanja članka u *Njujork Tajmsu* (*New York Times*), u kome se bivši generalni sekretar UN-a i kandidat za predsednika austrijske republike optužuje za prikrivanje svoje kriminalne ratne prošlosti. Afera Valdhajm, koja traje od 1986. do 1988. godine, tiče se Jugoslavije po nekoliko osnova. Najpre, jedan deo zločina za koje je Kurt Valdhajm (*Kurt*

43 Videti *Andrija Artuković, 1986*, u Srđa Popović, *Posledna instanca*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, 2003, str. 1241-1342, str. 1244.

44 S tim se ne slaže Vladan Vasiljević, direktor Kriminološkog instituta u Beogradu i stručnjak za međunarodno krivično pravo. Videti Vladan Vasiljević, „La responsabilité pour crimes contre l'humanité perpétrés en Yougoslavie de 1941 à 1945“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, god. XXXVIII, vol. 3, 1991, str. 314-338.

45 Na vrlo značajan način, ovaj Odbor šalje Milana Bulajića kao posmatrača u procesu Artuković. Bulajić je bio prvi sekretar ambasade Jugoslavije u Vašingtonu pedesetih godina, zadužen za zahtev za ekstradiciju Artukovića, a nakon toga je bio i predstavnik Jugoslavije u procesu Ajhman 1961. godine.

Waldheim) optužen, odigrao se na jugoslovenskoj teritoriji, počev od deportacije desetine hiljada srpskih civila iz oblasti Kozare 1942. godine. Drugo, Valdhajm je bio upisan 1948. godine u listu Komisije Ujedinjenih nacija za ratne zločine na zahtev jugoslovenskih vlasti. Afera Valdhajm bila je povod za žestoke polemike: srpski promoteri teme genocida optužuju savezne vlasti da štite Valdhajma blokirajući pristup određenim arhivama, i da su umešane u objavljivanje jednog lažnog telegrama u časopisu *Špiگل* (*Der Spiegel*), koji je uništio kredibilitet svih arhivskih dokumenata do tada objavljenih u jugoslovenskoj štampi. Članovi Odbora za istraživanje građe o genocidu igraju još jednom ulogu predvodnice, a Dedijer, postavši predsednik Raselovog suda posle Sartrove smrti 1980, osniva sopstvenu komisiju istoričara i najavljuje zasedanje Raselovog suda posvećeno slučaju Valdhajm⁴⁶.

Generalno gledano, savezne vlasti i vlasti republika Hrvatske i Bosne i Hercegovine su prilično uzdržane u dopuštanju razvoja debate o pitanju genocida. Čak je Dinko Davidov, član Odbora za istraživanje građe o genocidu, radeći na temi uništavanja pravoslavnih verskih spomenika tokom Drugog svetskog rata, zaustavljen 1984. godine od strane policije Bosne i Hercegovine i vraćen u Srbiju. Naredne godine, Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine odbija predlog istoričara Milorada Ekmečića za saradnju sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti na pitanju genocida⁴⁷. Međutim, tokom osamdesetih godina, pojam „genocid“ se postepeno proširuje i van krugova srpskih nacionalista. Najbolji primer ove promene je bez sumnje drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije* (koje je ostalo nedovršeno): u ovom izdanju, u odrednici „Četnici“ tvrdi se da je „(Draža) Mihailović primenjivao genocid protiv hrvatskog i muslimanskog naroda kao što su ustaše postupale prema srpskom stanovništvu“⁴⁸, a u odrednici „Jasenovački logor“ piše: „povodeći se za rasnom teorijom i fašističkom ideologijom, ustaše su u ovaj logor silom dovodile Srbe, Židove i Rome, postepeno ih fizički uništavale i masovno ubijale te tako provodile genocid nad tim narodima“⁴⁹. Razlike sa prethodnim izdanjem *Enciklopedije Jugoslavije* su očigledne, i svedoče o evoluciji koja se desila u istoriografiji Drugog svetskog rata u toku nekoliko decenija.

46 O jugoslovenskoj dimenziji afere Valdhajm videti Antun Miletić, *Brzovavka za Valdhajma. Operacija za spas ratnog zločinca*, Beograd, Diglota, 1994.

47 Muhidin Pelesić, „Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini“, *Prilozi*, n° 29, 2000, str. 367-494, str. 380. Milorad Ekmečić je tada bio član Akademije nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine i Srpske akademije nauka i umetnosti. Devedesetih godina, on će često biti predstavljan kao siva eminencija Srpske demokratske stranke (SDS) Radovana Karadžića.

48 „Četnici“, u *Enciklopedija Jugoslavije – knjiga III (Crn-Đ)*, Zagreb, Leksikografski zavod, 1984, str. 269-275, str. 274.

49 „Jasenovački logor“, u *Enciklopedija Jugoslavije – knjiga VI (Jap-Kat)*, Zagreb, Leksikografski zavod, 1990, str. 5-6, str. 5.

Da bi se shvatilo kako tematika genocida počinje postepeno da se koristi van srpskih nacionalističkih krugova neophodno je razlikovati slučajeve Hrvatske i bosanskih Muslimana. U prvom slučaju, hrvatski historičari ulaze u sve življu polemiku sa svojim srpskim kolegama po pitanju broja žrtava Drugog svetskog rata i posebno logora Jasenovac. Ali, tokom osamdesetih godina, oni ne govore o genocidu nad hrvatskim narodom, čak ni nakon toga što je pokolj u Blajburgu prestao da bude tabu tema. U tom kontekstu, historičar Ljubo Boban predstavlja izuzetak kada tvrdi da je politika ustaške države bila zaista genocidna, ali da je „genocid bio politika i drugih snaga, a naročito okupatora i srpskih četnika. Tako su i ostali južnoslovenski narodi (Hrvati, Muslimani i drugi) bili takođe žrtve genocida⁵⁰.“ Isto tako, Katolička crkva se u to vreme manje bavila komemoracijom hrvatskih žrtava Drugog svetskog rata nego rehabilitacijom kardinala Alojzija Stepinca, osuđenog 1946. godine za saradnju sa ustašama. Tako je tema genocida korišćena uglavnom u političkoj emigraciji ekstremne desnice, u cilju evociranja pokolja u Blajburgu: Ante Beljo označava ga kao genocid „gori od Aušvica⁵¹“, a Ivo Omrčanin govori o „Holokaustu nad Hrvatima“⁵².

U ovom sklopu, posebno mesto pripada Franji Tuđmanu, bivšem partizanu i generalu jugoslovenske armije, a kasnije direktoru Instituta za istoriju radničkog pokreta u Zagrebu od 1961. do 1967, otpuštenom s te funkcije zbog „hrvatskog nacionalizma“. Počev od sedamdesetih godina, Tuđman dovodi u pitanje zvanični broj od 700.000 mrtvih u Jasenovcu, procenjujući da je stvaran broj žrtava oko 40.000. U knjizi „*Bespuća povijesne zbiljnosti*“ koju objavljuje 1990, iste godine kada je izabran za predsednika Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), a zatim i za predsednika Republike Hrvatske, on obrađuje ne samo ono što on naziva „jasenovačkim mitom“, već razvija opširnije refleksije o nasilju. Između ostalog, on procenjuje kako je „potpuno promašeno i izvan svakog smisla povijesne stvarnosti svako ono umovanje koje genocidne sklonosti, pače uzročnosti i ciljnosti, pripisuje samo nekim narodima ili rasno-etničkim zajednicama, samo određenim kulturno-civilizacijskim sferama i društveno-revolucionarnim pokretima, ili pak samo pojedinim religijama i ideologijama⁵³“. Pišući to, Tuđman

50 Ljubo Boban, „Jasenovac and the Manipulation of History, East European Politics and Societies“, god. IV, br. 3, jesen 1990, str. 580-592, str. 589.

51 Ante Beljo, *Genocide in Yugoslavia: A Documentary Analysis*, Sudbury, Northern Tribune Publishing, 1985, str. 281, navedeno prema David Bruce Mac Donald, *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim-Centered Propaganda and the War in Yugoslavia*, Manchester, Manchester University Press, 2002, str. 172.

52 Ivo Omrčanin, *Holocaust of Croats*, Washington D. C., Samizdat, 1986.

53 Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1990, str. 166, navedeno prema Robert Hayden, „Recounting the Dead. The Rediscovery and Redefinition of Wartime Massacres in Late- and Post-Communist Yugoslavia“, in Rubie Watson (ur.),

takođe pribegava široj i maglovitoj definiciji genocida, i se slaže sa sloganom Vladimira Dedijera (koji je on preuzeo od Sartra), prema kome „nema države niti društvenog poretka koji u XX veku nije primenjivao genocidne radnje“⁵⁴, sa tom razlikom što se Tuđman ne služi ovim sloganom kako bi do beskonačnosti povećao broj optužbi za prošle ili tekuće genocide, već kako bi relativizovao zločine ustaškog režima tokom Drugog svetskog rata.

Slučaj Muslimana u Bosni i Hercegovini različit je od hrvatskog, jer je diskurs o genocidu nad Muslimanima delimično derivat onog o genocidu nad Srbima. Naime, upravo knjiga Vladimira Dedijera i Antuna Miletića *Genocid nad Muslimanima*⁵⁵, objavljena 1990. godine u okviru aktivnosti Odbora za istraživanje građe o genocidu, započinje javnu debatu o četničkim pokoljima nad muslimanskom populacijom tokom Drugog svetskog rata. U mesecima koji slede, više članaka i feljtona o četničkim zločinima pojavljuju se u dnevniku *Oslobođenje* i u štampi Islamske zajednice i Stranke demokratske akcije (SDA). U Foči su, 25. avgust 1990. i 1991. godine, organizovane verske svečanosti u znak sećanja na Muslimane koje su masakrirali četnici 1941. i 1942. godine. Organizatori su tada nameravali da transformišu ove svečanosti u godišnju manifestaciju i da podignu spomenik „šehidima“ (mučenicima) istočne Bosne. Na kraju, kulturno društvo *Preporod*, blisko SDA organizuje 20. novembra 1991. godine konferenciju *Genocid nad Muslimanima u Jugoslaviji*, na kojoj učesnici govore ne samo o pokoljima iz Drugog svetskog rata, već i o demografskim posledicama povlačenja Otomanskog carstva u periodu od XVII do XIX veka, i o nasiljima, migracijama i agrarnoj reformi za vreme Kraljevine Jugoslavije.

Novine SDA pišu povodom ove konferencije: „iako je genocid nad jugoslovenskim Muslimanima (...) kao praksa i kao dio života Muslimana dosta poznat, on, na žalost, nije naučno istražen i proučen, mada traje više od tri stoljeća. (...) Ovaj naučni skup je pokazao da genocid ne počinje i ne završava na fizičkom uništenju (pripadnika) jednog naroda, raseljavanju ili ideološkom preobraćanju, već da je on polivalentan u mnogim latentnim formama i sadržajima, koji se teško prepoznaju i otkrivaju, ili otkrivaju kada je već kasno za preduzimanje mjera zaštite ili otpora, a zadiru koliko u prostore vjere i kulture, toliko i u prostore jezika i informisanja.“⁵⁶ Od tog doba, pa do početka devedesetih godina, paradoks muslimanskog diskursa

Memory, History and Opposition Under State Socialism, Santa Fe, School of American Research Press, 1994, str. 167-188, str. 176.

54 Videti, na primer, Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, str. VII.

55 Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, op.cit.

56 „Simpozij: Genocid nad Muslimanima. Smireno i kritičko“, *Muslimanski glas*, vol. II, n° 31, 22 novembar 1991, str. 12.

o genocidu sastoji se u tome što on osuđuje instrumentalizaciju pojma „genocid“ od strane srpskih nacionalista, ali u velikoj meri prati ista semantička skretanja. Ovo je naročito vidljivo u dokumentima upućenim međunarodnoj javnosti, kao što je brošura *A study of the History of Genocide against the Muslims in the Yugoslav Lands* objavljena od strane Islamske zajednice 1991. godine i ona pod naslovom *The Genocide against the Bosnian Muslims*, objavljena 1992. godine od strane SDA. U oba slučaja, ustanovljen je kontinuitet između različitih epizoda rata, nasilja i migracija koji su uticali na sudbinu Muslimana od XVII veka. Istoričar Mustafa Imamović, na primer, procenjuje da je „genocid nad Muslimanima u Bosni i Hercegovini i Sandžaku u ratu 1941-1945. bio samo bestijalni finale 250 godina duge istorije sistematskih i smišljenih progona i pogroma, povijesnog i kulturnog obezličavanja i etničkog zatiranja“ i da su Muslimani tokom Drugog svetskog rata bili žrtve dvostrukog genocida: „Taj je genocid dolazio iz dva pravca: od strane ustaške Nezavisne Države Hrvatske i od strane četnika Draže Mihailovića. Genocid nad Muslimanima se javljao u dva vida. Na jednoj im je strani negiran i oduziman kulturno-povijesni subjektivitet i narodni identitet, a na drugoj je vršeno njihovo masovno fizičko uništavanje“⁵⁷. U ovom kontekstu, svaki pokolj postaje genocid. Mustafa Imamović i Rusmir Mahmutćehajić pišu da je „najgori genocid protiv bosanskih Muslimana za vreme Kraljevine Jugoslavije bio onaj početkom novembra 1924. godine u selima Šahovići i Pavino Polje u oblasti Bijelo Polje. Naoružani Crnogorci su tada ubili i zaklali oko šest stotina Muslimana za jednu noć“⁵⁸. I u muslimanskom slučaju, širenje pojma „genocid“ takođe ide zajedno sa sve širom i maglovitijom definicijom.

UMESTO ZAKLJUČKA

Nesumnjivo postoji izvestan kontinuitet između insistiranja jugoslovenskih vlasti na široj definiciji pojma „genocid“ odmah posle rata i političke instrumentalizacije ovog pojma od strane različitih nacionalističkih aktera krajem osamdesetih godina. Kontinuitet je posebno vidljiv u upotrebi pojma „kulturni genocid“ i u ličnoj biografiji Vladimira Dedijera. Ali važno je, takođe, uzeti u obzir promene i zaokrete bez kojih situacija osamdesetih godina ne može biti shvaćena. Neke od ovih promena i zaokreta su приметni na celom evropskom kontinetu, bilo da se radi o korišćenju

57 Mustafa Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ, 1991, str. 6 i 19.

58 Mustafa Imamović i Rusmir Mahmutćehajić, *The Genocide Against the Bosnian Muslims*, Sarajevo, E. Mulać & R. Mahmutćehajić, 1992, str. 13.

jedne pravne kategorije u historiografskom rečniku, ili, mnogo opštije, o naglašenom insistiranju na pokoljima i civilnim žrtvama Drugog svetskog rata. U jugoslovenskom slučaju, međutim, ove evolucije se ubacuju u jedan poseban kontekst, obeležen, sa jedne strane, snažnom dimenzijom građanskog rata, koji je zasenio Drugi svetski rat na jugoslovenskom prostoru, i sa druge, sporim procesom raspada Jugoslavije počev od sedamdesetih godina. Taj poseban istorijski i politički kontekst, bez sumnje, objašnjava semantička skretanja čiji je predmet pojam „genocid“ u osamdesetim godinama više nego zvanična definicija tog pojma data 1951. godine u Krivičnom zakonu Jugoslavije. Ratovi i pokolji devedesetih godina su samo hranili i pojačali ova skretanja. Iz tog razloga, mora se imati u vidu ta istorijska pozadina kad se raspravlja o aktuelnoj upotrebi termina „genocid“ u državama nastalim raspadom Jugoslavije i o lokalnim shvatanjima odluka Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnog suda pravde koji ubistva u Srebrenici kvalifikuju kao genocid. ¶

RESUME

Dans la Yougoslavie des années 1980, les mémoires de la Seconde Guerre mondiale ont été instrumentalisées pour alimenter les peurs et les haines réciproques. En particulier, les nationalistes serbes ont qualifié de « génocide » non seulement les massacres commis par les Oustachis entre 1941 et 1945, mais aussi la situation de la population serbe au Kosovo. Cette instrumentalisation politique du terme « génocide » ne peut être comprise sans revenir sur ses définitions et ses usages au cours des décennies précédentes. Une telle mise en perspective permet non seulement de mieux identifier l'origine de certaines dérives sémantiques, mais aussi de voir comment s'articulent logiques juridiques et logiques historiographiques d'une part, évolutions propres à l'espace yougoslave et évolutions communes à l'ensemble du continent européen d'autre part. Cet article revient donc sur la définition juridique du terme « génocide » par les autorités yougoslaves dans la première décennie de l'après-guerre, puis sur l'usage de ce terme par Vladimir Dedijer et son Odbor za istraživanje građe o genocidu nad srpskim i drugim narodima Jugoslavije d'une part, par certains représentants de l'Eglise orthodoxe serbe d'autre part. Enfin, il s'intéresse à la généralisation de l'usage de ce terme au-delà des seuls milieux nationalistes serbes à la fin des années 1980.

MOTS-CLÉS: nationalisme, memoire de la Seconde Guerre mondiale, genocide, Vladimir Dedijer, Église orthodoxe serbe

SUMMARY

During the 1980's, the memories of the Second World War were employed to foster mutual fears and hostilities in Yugoslavia. Also, the Serb nationalists labelled as genocide not only massacres committed by Croatian Ustasha between 1941-1945, but also the situation in which Serbs found themselves in Kosovo. This manipulation with the use of term genocide cannot be understood without reference to the way it had been defined and used in previous decades. This perspective helps us not only to identify the origins of semantic inconsistencies, but also to understand legal and historiographical logic at work in the Yugoslav case as well as the unfolding of historical processes inherent to the Yugoslav milieu and to the European continent as a whole. The article starts with the examination of Yugoslavia's official legal definition of genocide in the first decade after the war and proceeds with the concept's usage by Vladimir Dedijer and his Committee for the investigation of materials on the genocide over the Serbs and other Yugoslavia's nations. It then discusses the way representatives of the Serbian Orthodox Church employed the concept of genocide as well as its broader usage by Serb nationalist circles in the late 1980's.